

Kısık
f25

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mesrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No - 109
Sempozyumlar-Paneller Serisi - 1

ISBN 975-389-105-9
93.06.Y.0005.109

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

ELMALILI HAMDİ EFENDİ VE HAT SANATIMIZDAKİ YERİ

Doç. Dr. M. Hüsrev SUBAŞI

Elmalılı M. Hamdi Yazır daha çok ilmi kişiliği ile tanınmış bir müfessirimizdir. Halbuki o aynı zamanda Türkçe, Arapça, Farsça şüirleri olan bir şair, sülüs, nesih, rık'a, ta'lik, celi ve icazet nevilerinde eser vermiş bir hattattır. Hatta tezhip ve ciltçilik gibi geleneksel Türk el sanatlarıyla da ilgilenmiş⁽¹⁾ ve turnakla süslemeler de yapmıştır.⁽²⁾ Fakat o, ne Türkiye ne de dünya ilim ve sanat çevrelerinde bu yönüyle pek bilinmemektedir. Tebliğimizde, kısaca hayat himâyesine değindikten sonra onun hattatlığını ve bu alanda ortaya koyduğu eserleri ele almaya çalışacağız.

I. Büyük müfessir Muhammed Hamdi Yazır, Haziran 1878 (C.a.âire 1295)'de Antalya'nın Elmalı ilçesinde dünyaya geldi. Babası Şer'iyye Mahkemesi başkâtibi Numan Abdülmennan⁽³⁾ Efendi, annesi Elmalı ulemasından Mehmed Efendi'nin kızı Fatma Hanımdır. Dedesi Mehmed Efendi, onun babası Bekir Efendi, onun da babası Bedreddin Efendi olup,⁽⁴⁾ hepsi de ilmiye sınıfına mensup idiler.⁽⁵⁾ Aslen Burdur'a bağlı Gölhisar nahiyesinin Yazır köyünden olmalarına rağmen babası Numan Efendi'nin Elmalı'ya gelip yerleşmesi ve buradan evlenmesi sebebiyle küçük Hamdi burada dünyaya geldi.

B) Elmalı'da İbtidai Mektep ve Rüşdiye'yi bitiren Muhammed Hamdi, hâfızlığını da bu kasabada tamamladı. Yörenin değerli hocalarından Arapça, Feraiz (İslâm Miras Hukuku) ve Fıkıh dersleri aldı. Daha sonra onbeş yaşında iken⁽⁶⁾ dayısı Hoca Mustafa Zekâi (Sarılar) Efendi'nin teşvik ve himayesi ile⁽⁷⁾ buradan

(1) *İslâm-Türk Muhitülmeârifî*, c. I, no: 36, s. 2.

(2) İsmet Ersöz, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'ân Dili*, Konya 1976, basılmamış doktora tezi, s. 33.

(3) "Abdülmennan" ilavesi, sadece sayın Faruk Topbaş'ın doğumuna tarih olmak üzere yazdığı 1350 (1933) tarihli mâil ta'lik küt'a'nın uzunca ketebesinde yer almaktadır.

(4) M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, 1935, c. I, s. 17.

(5) İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hatatlar*, İstanbul 1954, s. 108.

(6) M. Hamdi Yazır, *a.g.e.*, s. 17.

(7) İsmet Ersöz, *a.g.e.*, s. 5: Dr. Fatma Paksüt, "Merhum Dayım M. Hamdi Yazır I", *Altınoluk*, İstanbul, Nisan 1992, sa: 74, s. 20.

ayrılarak tahsilini ilerletmek amacı ile İstanbul'a geldi. Küçük Ayasofya Medresesinde ikamet ederek buradaki cami derslerine devama başladı. Babasından, bir süre de müderris Sofu İbrahim Efendi'den ve daha bazı zevattan dersler aldı. Tedkikat-ı Şer'iyeye Meclisi reisi Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'nin Bayezid Camii'ndeki derslerine devam ederek Arapça ve dinî ilimlerde icazet aldı.⁽⁸⁾ Özel olarak matematik, felsefe ve edebiyatla ilgilendi. Çok kısa bir süre içinde Fransızca öğrendi. 1905'de Mekteb-i Nüvvâb-ı⁽⁹⁾ (Hukuk Fakültesini) birincilikle bitirerek altın madalya ve beratla ödüllendirildi.

C) Şubat 1905 (Zilhicce 1322)'de girdiği ruûs im-tihanında ehliyetini isbat ederek uhdesine ders-i âmlik görevi tevdi edildi. Bu sıfatla Bayezid ve Şehzâde Camilerinde ders vermeye başladı. 1906 Ekim'inde Meşihat-ı İslâmiye'nin Mektubî Kalemine girdi. Daha sonra Nüvvab, Kuzat ve Mülkiye Mekteplerinde ve Medresetü'l-Vaizin'de Fıkıh, Ahkâm ve Nizamât-ı Evkâf ve Mantık okuttu.

Meşrutiyetin ilânını müteakip daha 30 yaşında iken Antalya milletvekilliğine seçilerek Meclis-i Mebûsan'a girdi (1908). Ertesi yıl evlenen Mehmed Hamdi Efendi, kısa zamanda etkili şahsiyeti ile önce çıktı ve 1876 Kanun-ı Esasîsinin değiştirilmesi hakkında kaleme aldığı mazbata ile ilmi ve siyasi kudretini ortaya koydu. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi hususundaki fetvanın metnini onun kaleme aldığı iddialarına karşılık, onun bu davranışında padişahın öldürülmesi, meclisin kapatılması ve ülkenin büsbütün kargaşaya sürüklenmesi ihtimallerini gözönüne almasının etkili olduğunu söyleyenler de vardır⁽¹⁰⁾.

İki yıl süre ile (1334 ve 1335) Sultan Mehmed Reşad'ın huzurunda verilen derslerde (Huzur-ı Hümâyün Dersleri) ders muhatabı olarak bulundu⁽¹¹⁾. Şer'î mahkemelerin Adliye'ye bağlanması üzerine bir İslâm Akademisi hüviyetinde Bâb-ı Meşî'hat'ta kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin âzâlığına (4 Ağustos 1918), daha sonra da buranın reisliğine (2 Nisan 1919)⁽¹²⁾ atandı. I. Dünya Harbi'nin bitimini müteakip ısrarla vukû bulan

(8) M. Hamdi Yazır, a.g.e., s. 15; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, c. II, s. 785.

(9) Yeğeni Dr. Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır I", *Altınoluk*, İstanbul 1992, sa: 74, s. 22'de, babasının bir mektubuna binâen Mekteb-i Nüvvâb'dan mezuniyeti için 1907 tarihini veriyorsa da, Erenköy Z. Paya Camii'ndeki levhasının ketebe'sinde "Darü'l-Fünûn-i Şâhâne Şûbesi Ulûm-i 'Aliyye-i Diniyye birinci sene müdâvimlerinden Muhammed Hamdi" imzası ile 1320/1902 tarihi ve burada üç yıl okuduğu (bk. İnal, a.g.e., s. 107) gözönünde tutulursa, mektebi 1905'te bitirmiş olması icab eder.

(10) bk. Fatma Paksüt, a.g. makale I, s. 22 ve İsmet Ersöz, a.g.e., s. 9-17.

(11) bk. Ebu'l-Ülâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul, c. II, s. 241-247 arası ve 162, 579, 583.

(12) "Reisliğine..." bk. *Sebilü'rreşad*, c. XVI, sa: V, s. 404 ve 144. "Reis vekillğine..." bk. Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e., c. II, s. 786; M. Kemal İnal, a.g.e., s. 108.

teklif üzerine I. Ferid Paşa Kabinesinde Evkâf-ı Hümâyun nazırlığına (4 Mayıs - 30 Eylül 1919), daha sonra Paşa'nın istifasıyla bu görevi sona erince de⁽¹³⁾ Hey'et-i A'yân (Senato) âzâlığına getirildi (15 Eylül 1919). Bu arada ilmi rütbesi de Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yükseltildi.

Cumhuriyetin ilânında Mütetassısın Mektebinde mantık müderrisi idi. İnkılâptan sonra Ankara'ya celb ile yapılan mahkeme neticesinde idamla yargılandı. Suçu, Kurtuluş savaşı sırasında Ankara Hükümetinin faaliyetlerine karşı olan I. Ferit Paşa Hükümetinde Bakan olması idi. Savunmasını kendi yaptı ve yargılama sonucunda Bilmen merhumun ifadesiyle "siyâsi şâibelerden berî, nezîh bir sîma-yı ilm ü irfan olduğu"⁽¹⁴⁾ anlaşıldı ve kırk günlük serecâm sona ererek İstanbul'a döndü. Bilâhere kendisine Kur'ân-ı Azîm'in tefsirini yazmak gibi büyük ve kutsal bir ilmi görev verildi. Son yılları uzletle geçmiş olan Hamdi Efendi, ömrünün bu safhasında evini âdeta bir akademi haline getirerek ilmi etüdler ve te'lif çalışmalarıyla meşgul oldu.

Ç) İlmî derinliği yanında sesi güzel ve mûsikîye de âşına olan Hamdi Efendi hat sanatın'da icazet sahibi idi. Tezhip ve cilt gibi geleneksel sanatlarda da behresi vardı. Tırnakla yazı yazar ve süsleme yapardı. Uğur Derman böyle bir çalışmasını gördüğünü ifade etti.

Şiirle de ilgilenmiş, Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazmış⁽¹⁵⁾ ve fakat, bu ilgisini kuvvetli bir şiir ustası olma yönünde geliştirmeye vakit ayıramamıştır⁽¹⁶⁾.

D) Uzunca bir hastalık sonunda 27 Mayıs 1942 çarşamba sabahı⁽¹⁷⁾ İstanbul'da vefat ederek Erenköy'deki Sahrayıcedid Kabristanında babasının yanına defn edildi.

"Gitti Türk'ün en büyük allâmesi" (1361 h.)

ifadesi ölümüne tarih olmuştur⁽¹⁸⁾. Başkaca tarih düşenler de vardır. Bunlardan mevlevî dedesi Ahmed Remzi Akyürek (1872-1944)'inki şöyledir:

"Söyledi irticâli tarih-i irtihali / Zir-i (livâ-yı hamd)i azmetti gitti Hamdi"
(1361 h.)⁽¹⁹⁾.

(13) bk. Dr. Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır II/Nazırlık Tutuklanma Akılanma", *Altınoluk*, İstanbul, Mayıs 1992, sa: 75, s. 21-23. Not: M. Kemal İnal, Ö. Nasuhi Bilmen ve yeğeni Fatma Paksüt'ten alınan bilgiler arasında tarihlendirmelerde farklılık olursa genelde Paksüt'ün verdiği rakamlar tercih edilmiştir.

(14) Ö. Nasuhi Bilmen, a.g.e., c. II, s. 785.

(15) Eşref Edip, "İslâm Alemi İçin Büyük Bir Ziyâ", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c. I, sa: 36, s. 2.

(16) Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 109, 110.

(17) "Müessif Bir İrtihal", *Cumhuriyet* (28.V.1942).

(18) Sahrayıcedid'deki kabir taşından.

(19) İsmet Ersöz, a.g.e., s. 39, 40.

Yine,

"Hamdi-i fâzıl bekaya gitti âh / Rahmet etsin ruhuna Allah hû
Müjde gufrânunu bildirmede / Rihlet tarihi: Mağfürun leh" (1361 h.)

şeklindeki tarih de, Hamdi Efendi'nin kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır tarafından yazılan kabir taşında bulunmakta olup bir başka mevlevîye, Tahir Olgun (1861-1926)'a aittir.

Minyon bir vucuda sahipti. Fevkalâde bir ahlâk timsali idi. Hocası ile aynı adı taşıdığından kendisine "*Küçük Hamdi Efendi*" denmiştir.

E) Tefsir, Kelâm, Usûl, Fıkıh, Felsefe ve Mantık dallarında **Şahsiyeti** dirayetini eserleriyle ortaya koymuş olan Hamdi Efendi, o günkü neslin değil, daha önceki nesillerin dahi anlamaktan âciz olduğu eserleri tetebbu' etmiş ve bu eserlerden öğrenilmeye ve öğretilmeye değer bilgileri toplayıp hülâsa ederek ve asrın idrakine temas eden kendi düşüncesiyle meczetmek sûretiyle günün insanına sunmuştur⁽²⁰⁾.

Muasır İslâm ulemâsı arasında misli nadir bir zat idi. Dünya hadiselerini hep İslâmın hayat ve istikbaliyle muhakeme ederdi. Naklçiliği sevmezdi. Kanaat ve içtihatlarına büyük itimadı vardı. Beşeriyetin mütemâdi dalâlette yürümeyeceğine, bakaa-yı nev'ini te'min için doğruya gelmek mecburiyetinde olduğuna kani idi. Yüksek bir zekâ ve kuvvetli bir anlayışa sahipti.⁽²¹⁾

Muhtelif İslâmî ilimler okutmuş ve özellikle onbeş yıl kadar Fıkıh ile meşgul olmuş bir hoca olarak, batı hukukunun esaslarını tanımak ve İslâm hukuk ve medeniyetinin beşerî ve sosyal değeri karşısında bir mukayeseli bakış imkânı elde edebilmek için bir batı dili öğrenme zorunluluğunu daha o zamanlar hissedebilecek derecede ileri görüşlü ve güçlü bir ilahiyatçı idi⁽²²⁾.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin ilmî şahsiyeti konusunu, Elmalı Sempozyumu'nda sunulan tebliğlerin sahası içinde kabul ederek bu husus için ayrı bir başlık açmıyacağım. Ancak M. Hamdi Yazır üzerine 1970'de Fahri Gökcan tarafından "*Commentaire du Coran par Elmalı*" ve 1976'da Konya'da İsmet Ersöz tarafından "*Elmalılı Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'ân Dili*" adlı birer doktora çalışması yapılmış bulunduğunu da belirtmeliyim. Ayrıca 1984'de Ankara Üniversitesi'nde Tahsin Görgün tarafından yapılmış bir lisans tezi de "*Hamdi Yazır'ın Görüşleri ve İlim Felsefesi*" adını taşır.

F) 1. Hak Dini Kur'ân Dili. Son cildi fihrist olmak üzere
Eserleri 9 cilt ve toplam 6433 sahifedir. Diyanet İşleri Riyaseti

(20) Ömer Rıza Doğrul, "Kaybedilen Büyük Âlim Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Cumhuriyet* (10.VI.1942).

(21) Eşref Edip, *a.g.yazı*, c. I, sa: 36, s. 2.

(22) Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Metâlip ve Mezâhip*, İstanbul 1341, s. 10.

bütçesinden sağlanan tahsisat ile oniki senede tamamlanmış ve 1935-1939 yılları arasında İstanbul'da onbin adet basılmıştır. İki bin takımı müellife verilmiş kalanı da meccanen dağıtılmıştır⁽²³⁾. İkinci Baskısı yine İstanbul'da aynı kurum tarafından ofset tekniği ile 1960'da, üçüncü tab'ı da sayfa üstlerine sûre adı, cüz ve âyet numaraları ilavesiyle bir yayınevi tarafından 1971'de aynı şehirde gerçekleştirilmiştir. Bu eseri, kardeşi hattat Mahmud Yazır tarafından oniki yıl zarfında nesih, ta'lik ve rık'a ile üç nüsha olarak kaleme alınmış, hatta sonraları bir nüsha da Hamdi Topbaş adına yazılmıştır⁽²⁴⁾.

2. *İrşâdül-Ahlâf fî Ahkâmî'l-Evkâf*, İstanbul 1330. Mülkiye (Siyasal Bilgiler) Mektebinde okuttuğu derslerin bir kısmını oluşturur.

3. *Metâlib ve Mezâhib (Mâ ba'det-Tabîa ve Felsefe-i İltâhiyye)*, İstanbul 1341. Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri Prof. Paul Janet ve Gabriel Seay'ın 1887'de yayınladıkları eserden kıymetli bir mukaddime ve dipnotlar ilavesiyle yapılmış bir tercemedir.

4. *Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî*, İngiliz filozofu Alexandre Bain'in "Logigique Deductive et Inductive" adı ile Fransızcaya çevrilmiş eserinden yapılan tercemedir. Süleymaniye Medresesinde ders notu olarak verilmiş, ancak tab' edilememiştir.

5. *Kamus-ı Fıkıh* (Yarisına yakın kısmı tamamlanmışken Fatih yangınında yok olmuş).

6. *Hız Muhammed (s.a.v.)'in Dini*, İstanbul t. siz.

7. *Hucetullâhi'l-Baliğa Tercemesi*, Diyanet İşleri Riyasetinin isteği ile başladığı bu terceme vefatı sebebiyle tamamlanamamıştır.

8. *Usul-i Fıkıh'a dair bir eseri*.

9. Tamamı birarada yayınlanamamış olmakla birlikte bir divançe oluşturacak kadar şiirleri

10. Meşrutiyetin ilk yıllarında *Beyanül-Hak*, sonraki *Sırat-ı Müstakıym* ve *Sebilü'r-Reşad*'da yayınlanmış makaleleri.

11. Tefsirindeki meâller bir heyet tarafından gözden geçirilerek müstakil bir eser şeklinde ayrıca yayınlandı. İst. 1989.

II. Bu vadide ilk öğrenimini ibtidai ve rüşdiye sıralarında
Hattatlığı kendi memleketindeki muallimlerden gördü ve mahalli imkanlar içinde kalemını İstanbul'un dünya çapında büyük
A) Hat Öğrenimi ve Hocaları hat üstadları tarafından talebeliğe kabul edilebilecek bir seviyeye yükseltmeye muvaffam oldu. Bu yolda hayatında altı adet Kur'ân yazmış bir kâtip olan babasından da istifade etmiş olmalıdır.

(23) Ö. Nasuhi Bilmen, a.g.e., s. 792.

(24) Eşref Edip, *İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, c. II, sa: 55, s. 2.

Nitekim İstanbul'a geldikten sonra, buradaki meşhur hattatlardan Filibeli Bakkal Ârif Efendi'ye müracaat ederek hüsn-i kabul gördü⁽²⁵⁾. Kendisi sülüs ve nesih meşklerine devam etti. Daha sonra Hat sanat'ında Celi alanının yirminci yüzyıl başlarındaki en büyük siması Sami Efendi'den de ta'lik ve celi dersleri aldı⁽²⁶⁾. Kendisiyle aynı üstatlara devam edenler arasında sonradan ün yapmış pek çok kabiliyyet de bulunuyordu. Aziz Efendi (1871-1934), Necmeddin Ef. (Okyay. 1883-1976), Arif Hikmet Bey (öl. 1918), Tuğrakeş Hakkı Bey (Altunbezer, 1873-1946), Hulûsi Ef. (Yazgan, 1889-1940), Ömer Vasfı Ef. (1880-1928), Neyzen Emin Ef. (Yazıcı, 1883-1945), Abdülkadir Ef. (Saynaç, 1881-1967) gibi isimler bunlar arasında sayılabilir.

Elmalının Ârif ve Sami Efendilere başka başka zamanlarda mı, yoksa ikisine birlikte mi devam ettiği ve ne kadar süre ile meşk aldığı kesin bilemiyorsak da mevcut eserlerinden yola çıkarak bazı sonuçlara varmak mümkündür.

Hamdi Efendi 1893'te İstanbul'a geldiğinde henüz onbeş yaşında idi. Elimizdeki en eski yazısı İstanbul'da Erenköy Z. Paşa Camii'nde olup 1320/1902 tarihini taşımaktadır. Yani yirmidört yaşında iken yazılmıştır. Sülüs ile bir hadis-i şerif ve nesih ile iki manzûme ve bu manzûmelerin altında yer almış birer ta'lik beyitten oluşan bu levhasında Hamdi Efendi, Sultan II. Abdülhamid'e vezir olması sebebiyle Rağıp Paşa'yı kutlamakta ve bu atamaya tarih düşmektedir. Altta ise rık'a ile "ketebe" kaydı bulunmakta ve burada Darülfünun-i Şahane'nin Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye şubesi birinci sene müdavimlerinden olduğunu, hemen bunun altında ise icazet yazısı ile aynı zamanda Hattat Filibeli Bakkal Arif Efendi'nin öğrencisi olduğunu belirtmektedir. Sülüsü de, neshi de hayli güzel bu eseri 1902'de yazdığına göre, Arif Efendi'ye üç-dört yıl önce talebe olduğu düşünülebilir. Burada bir soru ortaya çıkmaktadır. M. Hamdi, ikinci hocası Hattat Sami Efendi'ye Arif Efendi'nin vefatından sonra mı devam etmeye başlamıştır? Böyle bir ihtimal man-

(25) Filibeli Bakkal Hacı Ahmed Arif Efendi (1830-1909): İlk hat öğrenimini Filibe'de medrese tahsili sırasında gördü. 93 Harbi sebebiyle İstanbul'a geldi ve bakkallık yaparak geçinmek zorunda kaldı. Şevki Efendi'ye devam etti. 1301/1883 icâzet aldı. Nuruosmaniye külliyesinde hat dersleri verdi. Hızlı ve tashihsiz yazması ile meşhurdur. Edirnekapı'da medfundur. Bir Kur'an'ı sayısız meşk, kıt'a, hilye, murakka, evrad, delâil ve levhaları bulunmaktadır.

(26) Sami Efendi (1838-1912): Sülüs ve Neshi Boşnak Osman, Sülüs Celi'sini Recâi, Tuğra ve Divânî'yi Nâsîh Efendi'lerden. Tâ'lik'ı Kıbrısîzâde İsmail Hakkı Efendi, Ta'lik Celi'sini Ali Haydar Bey, Rık'a'yı ise Mümtaz Efendi'den öğrendi. Celi'nin çağındaki tek adamı idi. Zırnık ile siyah zemin üzerine yazar, bu yazılar Müzehhib Hüsnü, Nureddin ve Bahâ Beylerce altınla işlenirdi. Altûnizâde ve Cihangir camilerindeki yazıları ile Yenicami Sebili yazısı O'nundur. Çok eser bırakmıştır. Evi bir Hat Akademisi gibi idi. Fatih Hazinesi'nde yatmaktadır.

tığa uygun ise de, İbnu'l-Emin M. Kemal İnal'in Necmeddin Okyay'ın koleksiyonundan alarak Son Hattatlar'ında (s. 109) yayınladığı mâil Ta'lik kıt'anın ketebe kısmında yer alan "Ez Mîr Sami-i Reisül-Hattatîn telemmûz efrâştem" ifadesi ile hemen altındaki 1323/1905 tarihi böyle bir kanaate imkân bırakmamakta ve bundan aynı yıllar içinde iki üstada da birlikte devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira Bakkal Ârif Efendi bu kıt'anın altında yer alan tarihten dört yıl sonra vefat edecektir.

B) İcâzeti Elmalılı Hamdi Efendi'nin dönemin en büyük iki hattatından Ârif ve Sami Efendilerden icâzet (diploma) aldığı bilinmektedir⁽²⁷⁾. Ancak gerek sülüs-nesih ve gerekse ta'lik icâzetine ulaşmak mümkün olamamıştır.

İstanbul'da özel bir koleksiyonda bulunan bir sülüs/nesih kıt'anın altında bu kıt'ayı yazan M. Hamdi Efendi'nin yazılarının altına imzasını koymaya yetkilendirildiğine dair üç ayrı icâzet metni ve bunların altında da üç ayrı üstadın ismi bulunmaktadır. Bunlar, sağdan sola doğru Nazif (1846-1913), Hasan Rıza (1849-1920) ve başında "muallim" kelimesi de ilave edilmiş olarak el-Hâc Kâmil (Akdik, 1861-1941) Efendilerdir. 1329 tarihli bu icâzet kıt'asında adı geçen Hamdi'nin koleksiyon sahibinin bilgisinin aksine "Elmalılı Hamdi" olduğu hususu şüphelidir. Sayın Uğur Derman'ın kanaati de bu istikamettir. Ancak bu icâzet kıt'ası ile Son Hattatlar'ın 1955'te yayınlanan birinci baskısının 108. sahifesinde Elmalılı Hamdi Efendi'ye izafe ile yer alan, bu eserin 1972'deki ikinci tab'ı ile, Sn. Uğur Derman tarafından neşre hazırlanan kısa adı Kalem güzeli olan eserin birinci ve ikinci baskılarının (1971-1982) giriş kısmında tekrarlanan bir sülüs/nesih kıt'a bulunmaktadır. "Men sâme ramadâne.." ifadesiyle başlayan kıt'anın sülüs özellikle nesih satırlarındaki harf ve terkipler, fizyonomileri, akış, ritm ve seyrleri itibariyle yukarıda sözünü ettiğimiz ve fakat Elmalılı'ya ait olmadığı istikametinde görüş belirttiğimiz icâzet kıt'asındaki harf ve terkiplerle fevkalâde benzerlik arz etmektedir. Burada başka başka sorular ortaya çıkmaktadır. Bir an için bu icâzet kıt'asının Elmalılı merhuma ait olduğu kabul edilse bile, Hamdi Efendi, Ârif ve Sami Efendilerin öğrencisi olduğu halde niçin Nazîf, Hasan Rıza ve Kâmil Efendilerden icâzet almış olabilir? Hocalarının sağlığında bu imkân elde edilemediğinden mi sonradan usûlen bu üstaplardan bir icâzet temini yoluna gidilmiştir? Ayrıca icâzet kıt'ası 1329/1911 tarihini taşıyor. O takdirde Hamdi Efendi elimizdeki en eski eserindeki 1320/1902 tarihi itibariyle dokuz sene içinde yazdığı levhalara icâzeti olmaksızın mı imzasını atmıştır? Yani gelenekten ayrılmış mıdır?

(27) M. Kemal İnal, a.g.e., s. 110.

Sülüs ve nesihle uzman genç, müdakkik hattatımız Mehmet Özçay'ın da kanaatiyle ortaya çıkan görüşe göre söz konusu icazet kıt'ası gibi, "Men sâme ramadâne..." kıt'ası da Elmalı'nın değildir. Bu iki yazının da asıl hattı o devirdeki yegâne ikinci Mehmed Hamdi, "Sofu Hamdi" diye de bilinen Hamdi Çavuş olmalıdır. İbnü'l-Emin, kitabında bu zatın hattatlıktaki mahâretini över ve doğum ve ölüm tarihi konusunda bilgi veremediği bu zatın imzasını taşıyan bir yazıyı eserine koyamadığı için üzüntüsünü belirtir⁽²⁸⁾. Hattat Silsilenamesinde "Eryazan" soyadı ile karşımıza çıkan⁽²⁹⁾ Çavuş Hamdi Efendi (öl. 1948) ve onun hat sanatındaki yeri müstakillen ele alınmaya değer bir makale konusudur.

C) Hatları Elmalılı Hamdi Efendi'ye ait olup da bizzat ulaşılabilen imzalı yazılarının çok sayıda olmadığını öncelikle ifade etmeliyiz. Bir sanatçının mensubu bulunduğu sanat dalındaki yerinin tâyininde ne kadar çok sayıda esere ulaşılabilirse o derecede sağlıklı bir değerlendirme yapılabileceği açıktır. İleride bu vadiye daha sağlıklı etüdlere imkân sağlayacağı ümidi ile görebildiğimiz hatları periyodik bir sıralama ile burada zikretmeyi uygun bulduk.

1. Erenköy Z. Paşa Camii'nde 1320/1902 tarihli levha. Dış ebad: 52 x 42 cm. Sülüs ile bir hadîs-i şerif, ortada Osmanlı devlet arması, sağ ve sol kısımlarda nesih ile birer manzûme, onların altında da birer ta'lik beyit bulunuyor. Hattı gibi manzûmeler de, tarih beyitleri de kendisine aittir. Sülüs, nesih, ta'lik kadar birer satırla temsil edilen rık'a ve icâzet yazısı da güzel ve keskindir. Ketebe kısmında Filibeli Ahmet Arif Efendi'nin öğrencilerinden olduğunu belirtiyor. Hamdi Efendi'nin en güzel yazılarından biridir.

2. Faruk Topbaş koleksiyonunda 1321/1903 tarihli mini Hilye, Ebadı: 16 x 12 (9 x 5) cm. Küçüklüğü hakkında daha iyi bir fikir vereceği düşüncesi ile detay boyutlarını da verelim. Besmele: 9 x 1 cm. Göbek çapı: 3,5 cm. Âyet: 8,5 x 1 cm. Etek: 2,6 x 4,2 cm. Yukarıda bahsi geçen ve Mahmud Yazır'ın yeğeni Dr. Fatma Paksüt'e benzerinin yazılmasının çok zor olması sebebiye hayranlığını belirttiği hilye budur. İmza kısmında hocası Ahmed Arif Efendi'nin öğrencisi olduğunu ifade ediyor.

3. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın Necmeddin Okyay koleksiyonundan kitabına aldığı 132/1905 tarihli mâil ta'lik kıt'a (s. 109). Ünlü ta'lik hattatı İmad (Öl. 1694)'ın bir yazısına bakarak aynen yazılmış kopyası görünümündeki kıt'anın Farsça ketebesinde Hamdi Efendi, Sami Efendi'nin öğrencilerinden olduğunu belirtmiş.

(28) Aynı eser, s. 116.

(29) M. Uğur Derman, Hattat Silsilenâmesi, Hayat Tarih Mecmuası eki, İst. 1975, sa: 5.

4. Kalem Güzeli III, 304'de siyah-beyaz fotoğrafı verilen 1323/1905 tarihli celi-sülüs'le pek nefis biçimde istiflenmiş el-Bakara 2/137. âyet: "Veteâvenû ale'l-birri ve't-takvâ". (Sempozyum günü Elmalı'da Karyağdı Camiinde bulunduğunu öğrendiğim yazı bu olmalıdır.)

5. Beykoz Camii'nde 1323/1905 tarihli celi-sülüs ile 55 cm. çapında müdever bir alan içinde istif edilmiş el-İnsan 76/8. âyet: "Ve yu'ümüne't-taâme hubbîhî..".

6. İbnü'l-Emin'in son anda kitabına ilâve ettiği (s. 820) 1338/1920 tarihli celi ta'lik levhâ. "Keşefed-dücâ bi-cemâlih / Sallû aleyhî ve âlih" yazılı. Orijinalinin nerede olduğu bilinmediğinden ebadı tesbit edilemedi.

7. Abdullah Karataş koleksiyonunda 1341/1922 tarihli sülüs ile 33 x 26,5 (18 x 12,5 cm.) eb'adında "Kulî'l-hayra ve illâ fe'sküd hadis-i şerifi.

8. Melike Yazır'da bulunan 1344/1925-26 tarihli mayıl ta'lik kıt'a. Ebadı: 18 x 29 cm. Genelde Farsça, Türkçe ve Arapça dörtlükler yazmak âdet olan bu stil, Hamdi Efendi tarafından bu kez "Le-tettebiunne sünene min kabliküm." kelimeleriyle başlayan meşhur hadis-i şerif için denmiştir. Güzel ve tashihli yazılarındanadır.

9. Abidin Topbaş koleksiyonunda bulunan 1349/1930-31 tarihli celi sülüs levha. Ebadı: 88 x 67 (77 x 51) cm. "Vücûhün yevmeizin." kelimeleri ile başlayan Kıyâme sûresi 21 ve 22. âyetleri siyah zemin üzerine zerendûd (altın) ile istiflenmiştir. Güzel çalışmalarından biridir.

10. F. Topbaş'ta 1351/1932 tarihli celi sülüs levha. Ebadı: 85x92 (75x67.5) cm. üzerine istif şeklinde "inne'l hasenât yüzhibne's-seyyiât" yazılmıştır. Hüd 11/114 Ayet.

11. F. Topbaş'ta 1352/1933 tarihli 43 x 30 (28 x 15,5 cm.) eb'adında ta'lik kıt'a. Hamdi Efendi torunu Faruk Topbaş'ın doğumuna tarih düştüğü bir beyti kaleme almıştır.

12. 1353/1934 tarihli sülüs-nesih Hilye I. (12-31 ile 34-41) arasındaki yazılar, cedvellenmemiş, tezhiplenmemiş, murakkaa da gerilmemiş olarak merhumun gelini Melike Yazır Hanımefendi'de bulunmaktadır. O yüzden bunlar için eb'ad verilmeyecektir.)

13. Aynı tarihli sülüs-nesih Hilye II.

14. T. siz. sülüs-nesih Hilye.

15. 1353/1934 tarihli sülüs ile "İnne ekrameküm inda'llâhi etkaaküm" âyeti I.

16. 1353/1934 tarihli sülüs ile "İnne ekrameküm inda'llâhi etkaaküm" âyeti II.

17. 1353/1934 tarihli sülüs ile "İnne ekrameküm inda'llâhi etkaaküm" âyeti III.

18. 1354/1935 tarihli sülüs ile "inne'l hasenât yüzhibni's seyyiât" âyeti III.

19. 1354/1935 tarihli ta'lik ile "Fe-seyekfikehümu'llâhu ve hüve's-semû'ulâlim" âyeti.

20. 1354/1935 tarihli mâil ta'lik kıt'a "el-müznüb Muhammed Hamdi" şeklinde altına imzasını attığı bu yazı denemesinde şu meşhur mısralar yer almaktadır.

*"Yâdında mı doğduğun zamanlar / Sen ağlar idin gülerdi âlem? /
Bir öyle ömür geçirki olsun / Mevtin sana hande halka mâtem.*

21. Aynı yazıdan bir nüsha daha hazırlanmıştır.

22. 1354/1935 tarihli bir başka mâil kıt'a'da ta'lik ile şu mısraları yazmıştır.

*"Lî hamsetün udfi bihâ / Harrâ'l-vebâi'l-hâtume
el-Mustafâ ve'l,Murtazâ / ve'bnâhümâ ve'l-Fâtıme."*

Bu yazının altında da "Ketebehû el-müznüb Muhammed Hamdi ğufıra leh" şeklinde imza atılmıştır.

23. 1355/1936 tarihli Mahmud Yazır'ın yeni evine tarih düşürdüğü mısralar yazılmış mâil ta'lik kıt'a:

*"Mazhar-ı tevfik olup her işte gülsün kardeşim
Kalbine eltâf-ı Hakk'tan neş'e-i rengin dola
Bir düşer âlemde Hamdi böyle tarih-i tâm
Aşiyân-ı Bedri her dem neşvegâh-ı yümn ola."*

24. Aynı yazıdan bir nüsha daha yazılmıştır. Bu iki deneme kardeşine hediye edilmiş olduğunu tahmin ettiğimiz orijinal nüshanın karalamaları şeklindedir.

25. 1355/1936 tarihli sülüs Kelime-i Tevhid Kompozisyonun taç kısmında "hüva'llah" ifadesindeki "vav" açık yazılmıştır.

26. 1355/1936 tarihli sülüs hadis-i şerif: "Hayru mâ u'tıy'en-nâse elhulukul-hasen.

27. 1359/1940 tarihli sülüs âyet (el-Bakara 2/269): "Yütil-hikmetem en yeşâü venen..."I.

28. 1359/1940 tarihli bir başka Kelime-i Tevhid burada da aynı pozisyondaki "vâv" kapalı yazılmıştır.

29. T.siz aynı âyet II.

30. 1360/1941 tarihli aynı âyet III.

31. 1360/1941 tarihli aynı âyet IV⁽³⁰⁾

32. 1360/1941 tarihli aynı âyet V. Bu levha Ajans Türk müessesince Ankara'da tab edilmiş olup, imza kısmında "Yazır" ilâvesi bulunmaktadır. Zikredilen bu 5 kompozisyonda da metin aynı olmakla birlikte farklı istif ve terkip anlayışları söz konusudur.

33. Melike Yazır'da sülüs ile tarihsiz iki satır halinde Nazar âyet .

34. Nesih ile t.siz iki parça halinde Türkçe hilye göbeği ve eteği.

35. Yine iki parça halinde aynı eserden bir başka nüsha yazılmıştır.

36. Sülüs ile t.siz kelime-i tevhid karalaması.

(30) bk. M. Bedreddin Yazır, a.g.e., c. I, s. XIII.

37. Sülüs ile t.siz Fâtiha Süresi karalaması.

38. Sülüs ile t.siz iki parça halinde karalamalar.

39. Sülüs ile t.siz Hilye Besmelesi ve Âyet karalaması.

40. Celi sülüs ile "Vücûhu'n-yeume izin..." şelinde başlayan el-Kıyame 75/22-23 . âyetini konu alan beş parça halinde istif denemeleri.

41. Son Hattatlar s. 108'de Prens Abbas Halim Paşa'ya sunulduğu bildirilen celi-sülüs büyük levha. Bu önemli eserin şimdi nerede olduğu bilinmemektedir.

42. Kesin adedi belli olmamakla birlikte Arif ve Sami Efendiler'den belli bir dönem ders aldıktan sonra, hocalarının sağlığında isteklilere ilmiye icazetnameleri yazdığı, bu yoldan kazandığı üç-beş kuruşla tahsilini sürdürdüğü bilinmektedir. Kalem Güzeli, merhumun Necmeddin Okyay için kaleme aldığı bir "Kıraat İcazetnâmesi"ni örnek olarak vermiş.

III.

Sanat'ı

Arayış, ama sürekli arayış yazılarındaki sanat psikolojisinin genel karakterini teşkil eder. Harfleri ve hareketleri en uygun biçimde yanyana getirirken kelime içinde harflerin, cümle içinde kelimelerin birbirini takib ediş sırasına uyma demek olan "teşrifat" konusunda tavizsizdir. Bu bütün yazılarında görülür. Nazif Ef. (1846/1913)'nin hazırladığı 1321/1903 tarihli "inne'l-hasenât..." âyetine karşılık 1354/1935) tarihinde yazdığı bir istifin müsfeddesi nâtamam haliyle bile Hamdi Efendi'nin teşrifattaki titizliğini ifâdeye yetmektedir.

1353-1354/1934/1935 tarihlerinde yazdığı "İnne ekrâmeküm..." âyeti kardeşi Mahmud Yazır'ın da dikkatini ve beğenisini etkilemiş olmalıdır ki O'nun tarafından da kaleme alınmıştır.⁽³¹⁾ Hatta aynı âyet benzer biçimde yıllar sonra Hattat Mâcîd Aral tarafından da denenmiştir.⁽³²⁾

Ta'lik ile mâil biçimde kaleme aldığı (1354/1935 "Yağdında mı doğduğun zamanlar..." diye başlayan meşhur dörtlük yine Mahmud Yazır tarafından 1359/1940'da aynı sitede denenmiştir.⁽³³⁾

Esat Yesârî'den taklidle yazdığı Son Hattatlar'da da yayınlanan mâil ta'lik kıt'a bu konuda da üstün beceri sahibi olduğunu açıkça ispatlamaktadır. Mâil tarzda yine ta'lik'le kaleme aldığı "Letettebi'unne..." hadisi de ta'lik'teki behresini göstermeye kâfidir.

"Yü'ti'l-hikmete..." âyetine yaptığı beş ayrı istif O'nun tefsir ilmindeki dirâyetçiliği gibi, hat sanatı vâdisinde de buluşçu tarafını kavramamıza yardım eder.

(31) bk. M. Bedreddin Yazır, a.g.e., c. III, s. 301.

(32) N. Zeyneddin, Bedâiu'l-Hattü'l-Arabî, Bağdat, tarihsiz, s. 292.

(33) M. Bedreddin Yazır, Eski Yazıları Okuma Anahtarı, İst. 1958, yazı no: 66.

Taç kısmında “Hüvallah” ilaveli kelime-i tevhid denemelerinde de (1355-1359/1936-1940), imzasında “el-Müznib” kelimesini kullanırken de hâlâ hocaları Ârif ve Sâmî Efendi'lerin etkisindedir.

“Vücühün yevmeizin...” âyetine yaptığı celi istif denemeleri A. Topbaş koleksiyonundaki zerendüd levha ile son şeklini bulmuştur. Onun bu eserden çok hattat gibi sadece kamyş kalemle yazmayıp, altın ile koyu zemin üzerine yazıyı kalıbindan silkeleyerek zemine düşen harf ve hareketleri altınlamak demek olan “zerendüd” fenninde de mâhir olduğunu anlıyoruz.

Kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır (1893-1952) da Türk hat sanatları tarihimizin seçkin ve değerli bir simasıdır. İlk hat meşkini de ağabeyi Hamdi Efendi'den almıştır⁽³⁴⁾. Hat sanatımızın, güzel sanatların evrensel değerleri açısından değerlendirilmesi, hat sanatında estetik ve hüsn-i hattın felsefesi konusunda tek mufassal Türkçe te'lif ona aittir. “*Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*” adını taşıyan bu eser 1951'de tamamlanmış ve büyük ve cefakâr araştırmacı M. Uğur Derman tarafından yeniden gözden geçirilmek suretiyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nca 3 cildi yayınlanabilmiştir⁽³⁵⁾. Son cildinin de bir an önce yayınlanarak ilim ve sanat dünyasının hizmetine sunulması temennimizdir.

Mahmud Yazır, Hamdi Efendi'nin yazıp kız kardeşine hediye ettiği bir mini hilyeyi⁽³⁶⁾ gördüğünde heyecanlanır ve hayranlığını ifade eden kendini alamayarak hissiyatını şöyle seslendirir: “-Ağabeyimin çok ince bir kamyş kalemle ve çok küçük harflerle yazdığı bu yazının en büyük özelliği büyüteç altında güzelliğinden hiç bir şey yitirmemesi ve büyüteç altında da onda en küçük bir hata görülmemesidir. Ne ben böyle bir yazı yazabilirim ne de bir başkasının yazacağını düşünebilirim.”⁽³⁷⁾

Her ne kadar enteresan ve şahsına has etüdüleri ile son asır hattat ve ediplerinin terceme-i hallerini bir araya getirdiği eserleri ile haklı bir şöhrete ulaşmış olan İbnü'l-Emîn M. Kemal İnal katılmıyorsa da son asrın ünlü hattatı ve hat müdakkiki M. Necmeddin Okyay (1883/1976) O'nun hakkında şöyle der. “Hamdi Efendi daha ziyade ilim ile iştigal etmekle beraber, ekseri vaktini yazmaya hasretse idi, dünyada kimsenin namı kalmazdı.”⁽³⁸⁾

Görülebilir eserleri çerçevesinde Elmalılı Hamdi Efendi'nin,

a) Sülûs, nesih, ta'lik, celi sülûs ve celi ta'lik nevilerinde eser verdiği, rık'a ve icâzet hattını da iyi bildiği,

(34) M. Bedreddin Yazır, *Kalem Güzeli I*, Ankara 1981 (II. baskı), s. XXI (Takdim).

(35) *Kalem Güzeli I*, Ankara 1972; II. Ankara 1974 (I ve II birlikte ikinci baskı, Ankara 1981); III, Ankara 1989.

(36) Bu hilye şimdi F. Topbaş'da bulunmaktadır.

(37) F. Paksüt, a.g. makale, I, s. 22.

(38) M. Kemal İnal, a.g.e., s. 109.

b) En güzel yazılarını 1902 ve 1932 arasındaki 30 yıllık bir süre içinde yazdığı,

c) Fatih'teki evlerinin yanması sebebiyle eserlerinin bir bölümünün yok olduğu,

d) Bununla birlikte araştırılabilirse müzelerde ve özel koleksiyonlarda başka eserlerinin de bulunabileceğini,

e) İlmî ve siyasi hayatının daha fazla sayıda ve daha güzel eserler vermesine fırsat bırakmadığı söylenebilir.

Son sözü gelin isterseniz yine Hamdi Efendi'ye bırakalım:

*"Hattım felekte böyle bir nazmı buldu ammâ
Kaddim de dâl'e döndü ömrümce meşk yüzünden
Mânâ ile murâdın nakşında derde düştüm
Gönlüm ne çekti bilsen dünyada aşk yüzünden."*(39)

Rahmetu'llahi aleyh.

(39) Hamdi Efendi'ye ait bu mısralar yeğeni Dr. Fatma Paksüt hanımefendi tarafından şöylece sadeleştirilmiş: "Benim yazım günü geldi böyle bir düzene erdi./Yıllar yılı yaza yaza oldu belim fakat eğri/Hep anlama önem verdim güzel de yazmak istedim/Güzellik tutkusundan bilemezsin neler çektim.